

УДК 902 (477.83-21)

ЖОВКВА В СВІТЛІ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Дем'ян Лесик

Державний історико-архітектурний заповідник у м. Жовкві

80300 пл. Вічева, 2

м. Жовква Львівська область, Україна

Місто Жовква є унікальним ренесансним містобудівельним комплексом України не тільки як єдина добре збережена реалізація “ідеального” міста-резиденції кінця XVI ст., а й як надзвичайно рідкісний тип розпланування серед близько 200 збережених “ідеальних” міст Європи. До нашого часу місто зберегло планувальну структуру, в основі якої – всі храми міста і житлова забудова. Під час двох світових воєн XX ст. місто зазнало значних руйнувань. Унаслідок Другої світової війни зруйновано декілька житлових кварталів, втрачено квартал історичної забудови Ринкової площі, на місці якого в 1994–1995 рр. проведено архітектурно-археологічні розкопки. Після цього тривалий час досліджень у місті не вели. У 2001 р. Кабінет Міністрів України затвердив державну Комплексну програму збереження і відтворення історичного середовища міста Жовкви на 2001–2020 рр. Цього ж року проведено археологічні дослідження замку 1594 р. під керівництвом Р. М. Чайки. У зв'язку зі святкуванням 400-ліття надання місту магдебурзького права археологічні дослідження проведено на площі для її подальшої реконструкції та додаткові розкопки в замку, які відкрили ще одну нову сторінку історії міста.

Ключові слова: археологічно-архітектурні дослідження, планувальна структура, замок, синагога, Винниківський укріплений двір, площа, Жовква.

За 23 км на північ від Львова, біля підніжжя одного з крутих виступів мальовничого горбистого пасма Розточчя – гори Гарай (368 м), яка здіймається на 150 м над прилеглою рівниною Малого Полісся, – стоїть старовинне місто Жовква, адміністративний центр району. Клімат у Жовкві досить сприятливий. Амплітуда річних температур у середньому становить близько 23,0°C, з яких 140–160 днів з температурою понад 10°C (період активної вегетації), а 260–280 днів – вище 0°C [5. С. 12]. Забезпечення водними ресурсами регіону досить добре. Середньорічна норма опадів сягає понад 720 мм. Безпосередньо через місто протікає р. Свиня. Її довжина становить 45 км, а площа водозбору – 512 км. Це притока р. Рати і належить до басейну р. Західний Буг [9. С. 47, 61].

На перехресті прадавніх історичних шляхів Червоної Русі, що пролягали з півдня на північ і зі сходу на захід, над мальовничими ставами і заплавами було поселення Винники (перша згадка 1368 р.), яке наприкінці XVI ст. переросло в м. Жовкву (можливо, саме тут колись стояло літописне місто Підгорай – одна з багатьох загадок нашого краю) [13. С. 16].

У 1594 р. власник села коронний гетьман Речі-Посполитої Станіслав Жолкевський заклав у Винниках невелике місто-резиденцію. На підставі проведених досліджень М. Бевза можна стверджувати, що за основу планування Жовкви взято ренесансну схему міста-резиденції за нерегулярною пропорційною схемою італійського теоретика П'єтро Катанео [1. С. 6–7]. Розбудова міста почалась із закладення замку, міських башт і брам. У наступний етап місто обнесли мурами, які споруджували близько 1613–1621 рр., а в 1626 р. почали насипати вали. В Жовкві поєднано дві системи оборони: перша – оборонні мури з вежами, друга – земляні bastiони, куртини і рavelіни, які оточили місто ззовні [15. S. 14] (рис. 1–3).

Найбільшого розквіту місто досягло за часів правління польського короля Яна III Собеського (1661–1696), який мав місто за приватну резиденцію, оскільки воно перебувало у власності роду Собеських понад сто років – з 1637 по 1740. Особисто він заклав парк в італійському стилі з лазнями на озері, великі мисливські угіддя поблизу замку, звані Звіринцем, а на горі Гарай збудував літню резиденцію – глорієту у вигляді вежі з великими підвалами біля підніжжя гори [4. С. 25].

Протягом двох останніх століть, особливо, під час Другої світової війни, Жовква зазнала значних руйнувань і втрат: хоч уціліли всі головні громадські будівлі й храми, втрачено більшу частину житлової забудови. Внаслідок нестачі коштів у повоєнні десятиліття втрачену історичну забудову досі не відбудували. Однак місто збереглося як цілісний історичний містобудівельний комплекс з первинним ренесансним плануванням.

Ренесансний містобудівельний комплекс Жовкви є унікальним не тільки як єдина добре збережена реалізація “ідеального” міста-резиденції кінця XVI ст. в Україні, а й як надзвичайно рідкісний тип розпланування серед близько 200 збережених “ідеальних” міст Європи. З урахуванням особливої наукової, мистецької та історичної цінності і з метою збереження та відновлення унікального комплексу пам'яток Жовкви постановою Кабінету Міністрів України 1994 р. створено Державний історико-архітектурний заповідник у м. Жовкві. В 1998 р. Національний комітет ICOMOS визначив Жовкву одним з претендентів від України на введення до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. В 1999 р. жовківську синагогу введено в програму “100 світових пам'яток, які перебувають у загрозливому стані” (Фонд світових пам'яток, Нью-Йорк). Цього ж року постановою Кабінету Міністрів України втрачений квартал історичної забудови Ринкової площі введено в Програму відтворення видатних пам'яток історії і культури України (він разом зі збереженим сусіднім кварталом є унікальним в Україні зразком італійської житлової архітектури кінця XVI ст.).

У 2001 р. Кабінет Міністрів України затвердив державну Комплексну програму збереження і відтворення історичного середовища міста Жовкви на 2001–2020 рр. [12].

З жовтня 1994 р. по травень 1995 р. мешканці міста стали свідками розкриття фундаментів і пивниць на місці колишнього скверу біля площі Вічевої (пл. Ринок). Ці архітектурно-археологічні розвідки започатковані не випадково, адже дослідникам було відомо зі збереженої іконографії не тільки про існування кварталу на цьому місці, а й про

його архітектурний образ, навіть про деякі архітектурні деталі. Під час Другої світової війни цей квартал сильно постраждав і був розібраний у 1951–1953 рр. (рис. 4).

Перед початком розкопок дослідники також сподівалися, що їм вдасться відхилити завісу давньої історії Жовкви, задовго до її закладення наприкінці XVI ст., адже вона розкинулася на землях давньоруського поселення Винники – імовірного місця народження славного гетьмана України Богдана Хмельницького [3. С. 16]. В ході дослідження виявлено непорушений культурний шар, який засвідчує, що нове місто таки було розплановане на майже неосвоєному до того часу піщаному пагорбі [8. С. 170–174].

На території кварталу, в межах сучасного центру міста, на глибині 0,7–1,3 м від так званої денної поверхні залягає чистий пісок без будь-яких вкраплень, що свідчило б про людську діяльність. Серед виявлених знахідок також не було матеріалів, які б дали підстави для більш раннього датування, ніж кінець XVI–початок XVII ст. [6. С. 13–14].

З розвідок з'ясовано, що нове місто розплановане на майже неосвоєних теренах давніх Винників. Сама ж ринкова площа і квартали, що її оточують, закладені на піщаному пагорбі, на якому до того часу не проводили будь-якої діяльності. Зруйнований квартал був забудований у XVII ст. [7. С. 56]. Він складався з трьох парцель-наділів, на яких за сформованою містобудівельною традицією зводили чільні будинки, звернені головними фасадами до площі, а також так звані офіцини, які споруджували на тилах і по боках парцелі, що мали, як звичайно, господарське призначення. Між парцелями зводили граничні мури, що були між забудовою. Дослідження засвідчило, що всі три чільні будинки разом з аркадою-підсінням зведені не просто одночасно всіма власниками, а побудовані навіть з того самого будівельного матеріалу. Головна фронтна стіна на всій довжині трьох будинків була вимурувана без швів [6. С. 13].

Визначити поверховість первісних будівель археологічним методом не вдалось, оскільки не збереглося слідів сходових маршів, які б вели догори. Також не вдалось відшукати жодного елемента, який би належав до аттика і водозливу з даху в загальну каналізаційну систему. Окрім обколотого каменю, використано цеглу, так звану пальцівку, а також виявлено білокам'яні портали, які мали готичний профіль (можливо, повторного використання) [7. С. 56].

Після архітектурно-археологічних розвідок втраченого кварталу археологічні дослідження проводили епізодично в рамках Комплексної програми збереження і відтворення історичного середовища м. Жовкви на 2001–2020 рр. [12].

У 2001 р. експедиція під керівництвом Р. М. Чайки і Т. Р. Миляна мала такі завдання: виявлення археологічних об'єктів і решток історичного культурного шару на території замку, вивчення характеру фундаментів оборонних споруд замку, виявлення та фіксація археологічних об'єктів, решток історичного культурного шару і простеження характеру та потужності культурних нашарувань на території колишнього укріпленого двору давнього селища Винники та ін. [14. С. 3].

Роботи на місці колишнього укріпленого двору с. Винники засвідчили, що в перспективі можна уточнити його вік, оскільки в ході розкопок виявлено археологічний матеріал (глиняний посуд), датований XIII ст., на противагу першій пізнішій письмовій

згадці – 1368 р. Однак роботи на місці так званого укріпленого Винниківського двору не завершені внаслідок сильного забруднення ґрунтів нафтопродуктами [14. С. 26–28].

Археологічні роботи на території замку були спрямовані на дослідження місця, де його споруджено. Ці розкопки дали нові відомості стосовно закладення замку. Простежено три горизонти облаштування внутрішнього подвір'я (рис. 5), що відповідало різночасовим перебудовам замкового комплексу, починаючи з часу спорудження у XVII ст. і до XIX ст. [14. С. 11–15]. Також зафіксовано рештки ранніх оборонних споруд замку – земляних бастионів, чим підтверджено їхнє функціонування, що припадало на першу половину XVII ст., згідно з письмовими згадками. Окрім того, простежено характер будови пізнішої оборонної західної вежі, зафіксовано її особливості [14. С. 19–24].

Цього ж року проведено архітектурно-археологічні роботи біля Жовківської синагоги (1692), яка є визначною пам'яткою сакрального будівництва єврейського народу та національним надбанням України і потребує невідкладних заходів для збереження. Отримані в ході досліджень результати дають змогу простежити етапи будівництва пам'ятки та школи при ній. Вони також поставили низку запитань, що передбачають додаткові обстеження, які можуть вплинути на висновок щодо реставрації цього об'єкта [10. С. 8–20].

Попередніми археологічно-архітектурними роботами (перший і другий етапи) зафіксовано потужні культурні нашарування із залишками як археологічних об'єктів, так і архітектурних конструкцій. Отримано новий науковий матеріал, який доповнює наші знання про історію жовківської синагоги [11. С. 9–15, 18–19]. Суперечливість у визначенні часу спорудження південної прибудови також потребує детальних обстежень архітектурних конструкцій прибудови і синагоги та продовження археологічних пошуків.

У 2003 р. під час реконструкції пл. Вічевої проведено археологічний нагляд за земляними роботами на ній. Попередні результати досліджень такі: локалізовано внутрішню планувальну структуру втраченої ратуші (XVII–XIX ст.). Стан збереження фундаментів пам'ятки незадовільний. Більша частина мурувань виявилась розібраною (окрім збережених пивниць), а фундаментні рови заповнені деструкціями. За результатами рятівних археологічно-архітектурних досліджень, на сучасному етапі облаштування пл. Вічевої у м. Жовкві є підстави для позначення плану колишньої ратуші на земляній поверхні. Також виявлено ймовірні сліди забудови площі в давній час – східної альтанки та споруди округлої в плані форми, що могла слугувати основою якоїсь конструкції – пам'ятного знака або так званого лобного місця для показових ексекуцій [7. С. 7–13].

Одночасно з дослідженнями на площі проведено розкопки і на території подвір'я (дитинця) замку. На підставі попереднього аналізу результатів досліджень можна зробити такі висновки: а) розкрито і зафіксовано рештки кам'яно-цегляного мощення вздовж головного (палацового) корпусу; б) розкрито поверхню кам'яного мощення центральної алеї, яке за характером кладки і матеріалом ідентичне до решток кам'яного мощення, виявленого 2001 р.; в) поряд з палацовим корпусом не вдалося зафіксувати

чітких слідів від колонади перед ним; г) виявлено рештки давніх водокомунікаційних мереж [2. С. 7–16].

Місто Жовква потребує подальших археологічно-архітектурних досліджень, які б дали чітке уявлення про планування міста, його забудову (втрачені житлові квартали, оборонні споруди міста), а також вивчення його давнішої історії (Винниківський укріплений двір).

1. *Бевз М.* Архітектурно-просторовий уклад міста Жовкви в контексті європейської урбаністики // Галицька брама. – 1997. – № 4. – С. 6–7.
2. *Войцещук Н., Лукомський Ю., Милян Т., Осаульчук О.* Звіт про підсумки археологічних досліджень на території замку 1594–1606 рр. в м. Жовкві Львівської області у 2003 році. – Львів, 2003.
3. *Козак Я.* Батьківщина Б. Хмельницького // Жовківщина. Іст.-меморіал. зб. – Жовква; Львів; Балтимор, 1995. – Т. 2. – С. 16.
4. *Крип'якевич І.* З історії міста Жовкви // Жовківщина. Іст.-меморіал. зб. – Жовква; Львів; Балтимор, 1995. – Т. 2. – С. 25.
5. Львовская область. Атлас. – М., 1989. – С. 12.
6. *Мартинюк А.* Результати архітектурно-археологічних розвідок кварталу на пл. Вічевій // Галицька брама. – 1997. – № 4. – С. 13–14.
7. *Милян Т., Войцещук Н., Лукомський Ю.* та ін. Звіт про підсумки археологічних досліджень на площі Вічевій в м. Жовква Львівської області у 2003 році. – Львів, 2003.
8. *Могитич Р., Конопля В., Оприск В.* Архітектурно-археологічні дослідження у Жовкві // Львів. археол. вісник. – 1999. – Вип. 1. – С. 170–174.
9. *Могитич Р., Мартинюк А.* Архітектурно-археологічні дослідження втраченого кварталу у Жовкві // Археологічні дослідження на Львівщині у 1995 р. – Львів, 1996. – С. 56.
10. *Осаульчук О., Шишак В.* Звіт про підсумки археологічно-архітектурних досліджень синагоги 1692 р. та прилеглої до неї території в м. Жовква Львівської області у 2001 році. – Львів, 2001.
11. *Піхурко У., Кривошеєва Д., Чурилик Я.* Жовква. До історії витоків поселення і розвитку міста // Вісник “Укрзахідпроектреставрації”. – 1996. – Ч. 5. – С. 16.
12. Постанова Кабінету Міністрів України від 16 травня 2001 р. № 517 “Про затвердження Комплексної програми збереження та відтворення історико-архітектурного середовища м. Жовкви”.
13. Природа Львівської області / За ред. К. І. Геренчука. – Львів, 1972.
14. *Чайка Р., Милян Т.* Науковий звіт про підсумки археологічних досліджень на території м. Жовкви Львівської області та прилеглих околиць у 2001 році. – Львів, 2001.
15. *Osinski M.* Zamek w Zolkwi. – Lwów, 1931.

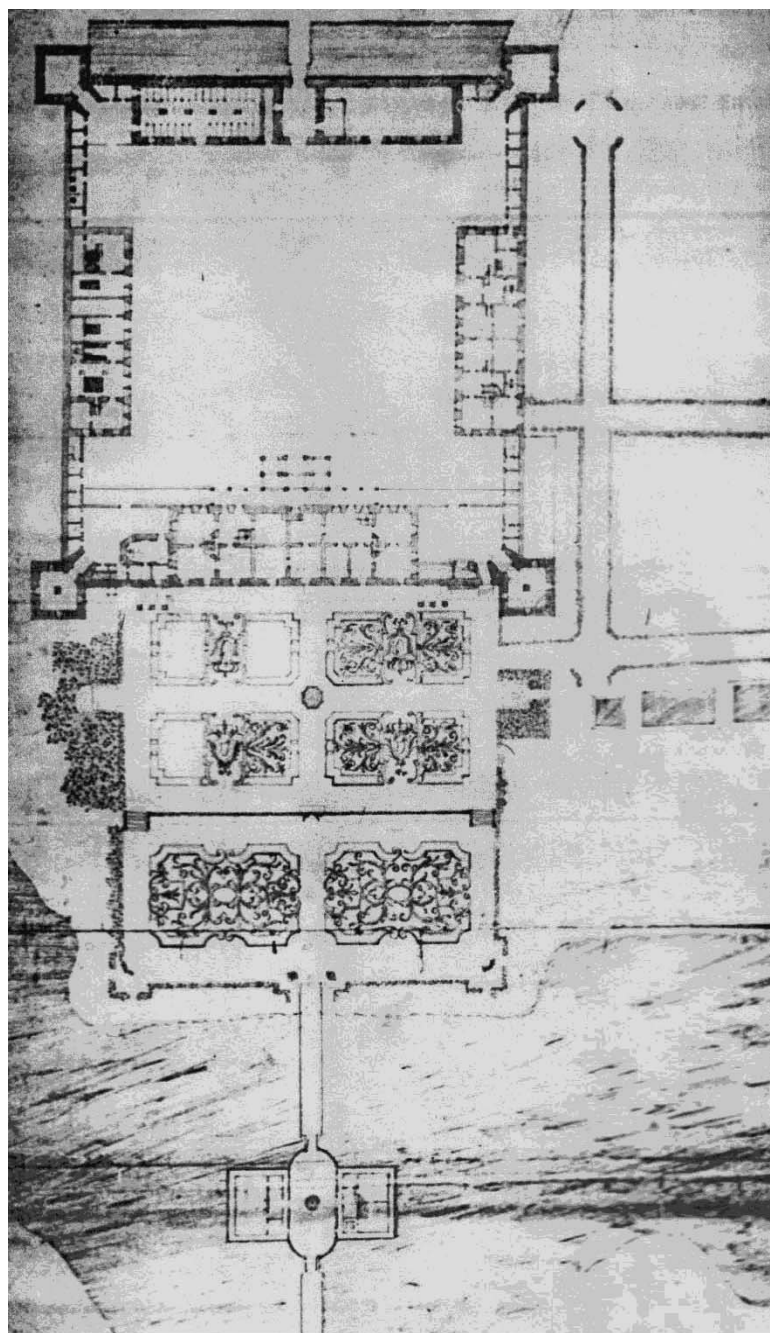

Рис. 1. План замку і частини парку. Архітектор Антоніо Кастелло. 1740 р.

Рис. 2. Кадастровий план м. Жовкви. Середина XIX ст.

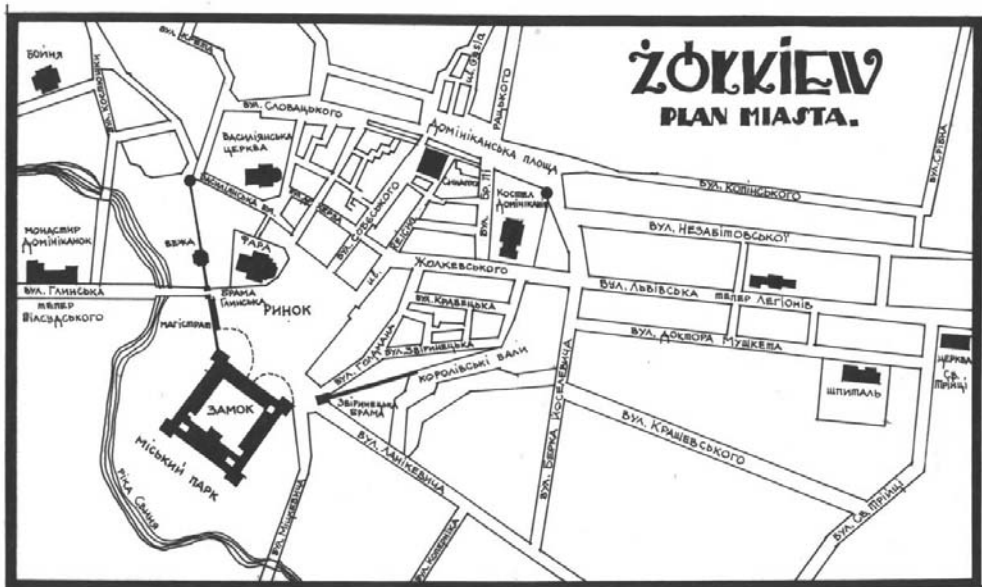

Рис. 3. План м. Жовкви з пугівника Емануїла Гая. 1936 р.

Рис. 4. Вигляд корпусу палацового замку. Малюнок. Кінець XVIII ст.

Рис. 5. Кам'яний вистил у центральній частині замку, за Р. М. Чайкою та Т. Р. Милянком, 2001.

ZHOVKVA THROUGH THE PRISM OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH**Demyan Lesyk***State Historical and Architectural Preserve in the city of Zhovkva*

The city of Zhovkva is a unique Ukrainian renaissance architectural complex. Not only is it the only well-preserved realization of the “ideal” residential city of the late 16th c., but its architectural type is very rare among the 200 of the “ideal” European cities that have been preserved by now. The city has maintained its planning structure that has all the city churches and residential buildings at its basis. Both world wars of the 20th c. wreaked massive destruction on the city. But the Second World War was especially destructive. Several residential blocks were ruined, among them the lost historical Rynok square, where in 1994-1995 architectural and archaeological excavation was conducted. After that there was no research done in the city for a very long time. In 2001, the Ukrainian Cabinet of Ministers passed the state Complex Programme of Preservation and Rebuilding of the Historical Setting of the City of Zhovkva in 2001-2020. The same year there was an archaeological examination of the city castle (1594) conducted under the guidance of Chaika Roman. In the framework of the celebration of the 400-year anniversary since the city received the Magdeburgense privileges, archaeological examination of the square was carried out so as to reconstruct it in the future, besides additional excavation of the castle was conducted that opened another chapter in the history of the city.

Key words: archaeological and architectural research, planning structure, castle, synagogue, fortified court, square, Zhovkva.

Стаття надійшла до редколегії 21.01.2007

Прийнята до друку 10.03.2007